

[А], Я УСНА МОВА. ВИМОВА. НАГОЛОС

Василь Винницький

НАГОЛОШУВАННЯ ПРЕФІКСАЛЬНО- СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ З СУФІКСОМ -К(А)

Із-поміж префіксально-суфіксальних іменників жіночого роду найчисленнішими є утворення із суфіксом *-к(а)*, у яких здавна, як і в префіксальних іменниках, діє тенденція до переміщення наголосу з префікса на корінь. Так, наприклад, в українських акцентованих пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст., у Словнику Є. Желехівського і С. Недільського слово *на́ливка* зафіксоване з наголошеним префіксом, а пізніше (у Словниках М. Уманця і А. Спілки, Є. Тимченка, Словнику за ред. Б. Грінченка, у сучасних українських словниках) цей іменник засвідчено з акцентованим коренем — *налі́вка*. Ще навіть у Словнику за ред. Б. Грінченка деякі з іменників такого типу мають наголос на префіксі (*за́мітка, за́писка, об́шивка, по́правка, про́читка, ро́зписка*) або подвійне наголошування (*до́бáвка*), а «Українсько-російський словник» у 6 т. наводить *за́писка*, рідше *за́писка*. Свого часу Л. Булаховський подавав *за́писка, прі́мітка; ро́зга́дка, ро́зпі́ска*.

Аналізовані префіксально-суфіксальні іменники поділяються на три акцентні типи. Перший тип утворюють одиниці з нерухомим префіксальним наголосом у відмінкових формах однини і множини. Сюди належать утворення з різними наголошеними префіксами: *віга́дка, ві́крутка, ві́мітка, віно́ска,*

вісипка, вісічка, вітівка, вітримка, вітяжка, віхвалка, довідка, домішка, заплішка, запонка, застілка, застійка, затишка, затишка, зачіска, заціпка; навичка, нагінка, надсічка, насипка, начинка; перекладка, перепустка; позначка, посмійка, позичка; прив'язка, прикупка, примішка, протирка, протичка, прошивка; розвертка, розтірка, розрізка, розсипка, розтирка, розтруска.

Другий акцентний тип — іменники з різними префіксами, що мають нерухомий кореневий наголос в однині й множині: *беззубка; вивідачка; відгадка; відмітка; добірка; дописка; заварка, загінка, заква́ска, зама́шка, замітка, заправка, запряжка, зтяжка; зморшка; зупінка; набівка, намітка, нарізка, насмішка; надрубка; обгортка, обшивка; перев'язка, пересілка, перетяжка; піддержка, підшивка; повістка, поселенка; примітка, примочка, припарка, приписка, приповідка, прирізка, приставка; пробіжка, проклійка, прорубка, прочістка; розбівка, розв'язка, розгадка, розкопка, розмінка, розтіска, розмітка, розцінка, розшивка, а також розкупорка і розкупорка.*

У третій акцентний тип об'єднано іменники з кореневим (рідко префіксальним) наголошуванням в однині, у яких у відмінкових формах множини наголос переходить на закінчення: *вказівкі, запискі, звісткі, нагідкі, наймичкі, приказкі*. Сюди зараховуємо ще іменники *запаска, згадка, обручка*, які у множині виступають з варіантним акцентуванням: *запаски і запаскі, згадки і згадкі, обручки і обручкі*. Тенденція до переміщення наголосу з префікса на корінь у словоформах однини в аналізованих іменниках діє протягом століть, вона триває й досі, нерідко супроводжуючись ваганням при визначенні нормативності їх наголошування. Такі хитання виникають як в усній літературній, ще частіше живій і поетичній мові, так і при поданні наголосу форм однини (і множини) в різних працях. Багатьом іменникам третього акцентного типу властива акцентуаційна варіантність, і першим (рекомендованим) у словниках подано префіксальний наголос, а другим (прийнятним, можливим) — кореневий: *доба́жка і дова́жка, за́глушка і заглу́шка, за́дирка і заді́рка* (на дереві, металі), *за́клейка і заклéйка, на́садка і наса́дка, на́шивка і наші́вка, перéсувка і*

пересу́вка, прі́мовка і примо́вка, причі́пка і причі́пка, ро́зкладка і розкла́дка.

Характерним із цього погляду є розвиток варіантності наголосу в іменнику *зага́дка*, первісним для якого є префіксальне наголошування в однині й множині. Так він послідовно засвідчений у пам'ятках української мови кінця XVI — початку XVIII ст. Тільки префіксальний наголос в однині реєструють лексикографічні праці кінця XIX — початку XX ст. (Словники Є. Желехівського і С. Недільського, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Уманця і А. Спілки, Є. Тимченка; Словник за ред. Б. Грінченка, Правописний словник Г. Голоскевича). У працях того часу згаданий іменник має різне наголошування. Я. Гануш наводив *зага́дка*, а І. Верхратський пояснював: *зага́дка* — південно-східне і *зага́дка* — галицьке. І. Огієнко засвідчував *зага́дка* (*зага́дки*, мн., але *загадо́к*), а не *зага́дка*. В українській класичній поезії функціонує здебільшого префіксальне акцентування, але трапляється й кореневий наголос: *зага́дка* (І. Котляревський, М. Костомаров), *зага́дка* (Л. Глібов, С. Руданський, Б. Грінченко, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка, О. Маковей): *Рад сказати правду-матку, Що крутенькую зага́дку...* (І. Котляревський), *Ось зага́дка цікава дуже* (Л. Глібов). У М. Номиса знаходимо: *Така наша зага́дка, що нема й розгадки, Загадаю зага́дку, закину за грядку.*

Свого часу цікаву диференціацію вбачав М. Пилинський: «загадати (завдати) кому *зага́дку*, химерна *зага́дка*, але поряд із цим — збірник «Українські *зага́дки*», ця людина для мене *зага́дка*». Далі вчений зауважував, що це слово з наголосом на префіксі набуває розмовного характеру. У словниках нашої доби названий іменник має неоднакову акцентуацію. Уперше з подвійним наголосом (*зага́дка*) його наводить однотомний «Російсько-український словник» (1948), а потім таке акцентування підтримують пізніші словники: «Українсько-російський словник» у 6 т., «Словник української мови» в 11 т., «Великий тлумачний словник сучасної української мови»; *зага́дка* і *зага́дка* — «Російсько-український словник» у 3 т. і «Українська літературна вимова і наголос». Водночас лише префіксальне наголошування (*зага́дка*) фіксують словники: «Словник наголосів української літературної мови» М. Погріб-

ного, «Орфоепічний словник» М. Погрібного (*загадки*, мн.), «Складні випадки наголошення» С. Головащука, «Український орфографічний словник» (*загадки*, мн.) (2002), «Словник наголосів» С. Головащука, «Український орфографічний словник» (*загадки*, мн.) (2009). У поетичній практиці ХХ ст. вживається двояке акцентування, але частіше функціонує префіксальний наголос: *зага́дка* (М. Рильський, В. Сосюра, М. Зеров, В. Мисик, Л. Первомайський, А. Малишко, Л. Костенко, Михайло Орест), *зага́дка* (М. Бажан, С. Олійник, М. Руденко, І. Драч, Р. Братунь), *зага́дка* і *зага́дка* (І. Муратов): *Чи зага́дка? Хто може розгадати?* (І. Муратов, наголос у тексті), ...*немов розгадалась зага́дка* (І. Муратов, наголос у тексті).

Словоформи множини згаданого іменника в поетичних творах кінця ХІХ — початку ХХ ст. побутують із флексійною акцентуацією (І. Котляревський, М. Кропивницький, Леся Українка), а І. Франко вживав наголос на флексії і на корені: *Почуєш хитрих зага́док...* (М. Кропивницький), *Говориш ти зага́дками крутими!* (І. Франко, наголос у тексті). У сучасній поезії функціонує потрійний наголос: *зага́дки* (М. Рильський, В. Сосюра, Л. Костенко), *зага́дки* (М. Руденко, Л. Дмитерко, Р. Братунь), *зага́дки* (М. Зеров, Л. Первомайський, А. Малишко): *У молодих літах / Шукаєм щастя ми свого в зага́дках* (М. Рильський), *Не всі розгадаєш зага́дки* (Л. Дмитерко), *Одгадують зага́дки слід як слід* (Л. Первомайський, наголос у тексті).

Отже, можна вважати, що префіксальне наголошування іменника *загадка* нормативне, стилістично нейтральне в однині, а кореневий наголос сприймається як розмовний. Варіантний наголос у словоформах множини не має чіткого розподілення за ознакою стилістично нейтрального і маркованого (розмовного).

Частина префіксально-суфіксальних іменників має подвійне наголошування, і першим (рекомендованим) у них виступає кореневий наголос, а другим (прийнятним, можливим) — префіксальний: *заку́ска* і *за́куска*, *затри́мка* і *за́тримка*, *здога́дка* і *здога́дка*, *переві́рка* і *переві́рка*, *пересу́вка* і *пересу́вка*, *підсти́лка* і *підсти́лка*, *усмі́шка* і *усмі́шка*. У деяких із них давнішою є префіксальна акцентуація. Наприклад, *за́куска* (Словники Є. Желехівського і С. Недільського, О. Афанасьєва-Чужбин-

ського, М. Уманця і А. Спілки, Є. Тимченка). Уперше варіантний наголос (*за́куска*) фіксує «Словник української мови» за ред. Б. Грінченка. В українській класичній поезії також уживається дwoяке наголошування: *за́куска* і *заку́ска* (І. Котляревський), *за́куска* (М. Кропивницький), *заку́ска* (С. Руданський, І. Франко): *На за́куску* наклали сала (І. Котляревський, наголос у тексті); *Одних богинь мав на заку́ску* (І. Котляревський); *Та й дивлюсь, що не голодні, маєте заку́ску* (С. Руданський). М. Пилинський зауважував, що можна почути, як говорять про *заку́ску*, першу і другу страву, десерт тощо, але хвалять добру *закуску*, запрошують до *закуски*, і префіксальний наголос має розмовний характер. Сучасні лексикографічні праці рекомендують — *заку́ска* і *за́куска*. Поети нашої доби також надають перевагу кореневому наголошуванню, але зрідка трапляється і префіксальний наголос: *заку́ска* (П. Усенко, А. Малишко, С. Олійник), *закуска* (М. Рильський): *На столі стоїть заку́ска* (А. Малишко); *По учті, наче й за́куска* музична (М. Рильський, наголос у тексті). Отже, в іменнику *закуска* давньою є префіксальна акцентуація, зміщення наголосу на корінь відбулося в другій половині XIX ст., і сьогодні кореневий наголос варто вважати рекомендованим, а префіксальний — прийнятним, можливим.

При наголошуванні деяких іменників аналізованого типу простежено розбіжність. Так, більшість словників («Українсько-російський словник» у 6 т., «Словник наголосів» М. Погрібного, «Українська літературна вимова і наголос», «Орфографічний словник української мови» (1994), «Словник наголосів» С. Головащука, «Український орфографічний словник» (2009)) у відмінкових формах множини засвідчують іменник *вказівка* із флексійним наголосом, а поодинокі («Правописний словник» Г. Голоскевича, «Російсько-український словник» у 3 т.) наводять — *вказі́вки*. У працях з української мови знаходимо дwoяке акцентування — *вказі́вки* і *вказі́вкі*. Поети XX ст. (М. Рильський, В. Сосюра, М. Зеров, С. Олійник) вживають флексійне наголошування: *Та немає вказі́вок* — / *Голова нам каже* (С. Олійник). Лише зрідка трапляється подвійний наголос: *А хочеться ж, їй-богу, хоч разок / Ще надаватъ підлеглим вказі́вок* (В. Симоненко), *А помирають вказі́вок не було* (В. Симоненко).

Цікаво, що низка іменників, які у різних словниках зафіксовані з варіантним наголошуванням в однині, в одному з найновіших словників української мови («Український орфографічний словник» (2009)) засвідчені тільки з одним наголосом: або із префіксальним (*на́клейка, на́клепка, перéтинка, при́ціпка, ро́зці́вка*), або з кореневим (*нако́лка, підкла́дка, пересу́шка, поку́пка, пості́лка*).

Отже, існування двох типів наголосу в однині префіксально-суфіксальних іменників жіночого роду із суфіксом *-к(а)*, яке зумовлене південно-західною (префіксальною) і південно-східною (кореневою) акцентуаційними традиціями (і водночас їхнє подвійне наголошування), є нормативним у сучасній українській літературній мові.

Світлана Бибик

СИТУАТИВНІ «ВІДХИЛЕННЯ ВІД НОРМ» У СУЧАСНОМУ РАДІОІНТЕРВ'Ю

У сучасній мовній практиці, масовій комунікації зросла частка усних висловлень, які формуються за літературними нормами, що в нашій уяві мають відповідати писемно-книжним стандартам логічної побудови фраз, правильного вимовляння, слововживання тощо, засвоеним у процесі навчання, здобування освіти, читання літератури. Насправді ж у спонтанній усній мові, в реальній практиці можливі численні «відхилення» від цих норм — т. зв. явища надлишковості (називний теми, прояви хезитації, зумовлені психолінгвальними та ситуативними чинниками), а також власне мовні огріхи.

Називний теми — це тип подвоєння, коли іменник у називному відмінку, що стоїть на початку речення, начебто повторюється узгодженим із ним займенником у називному відмінку. Для усної мови (розмовно-побутової, зокрема й літературної, просторіччя, діалектної мови) характерна реалізація в ній підтримувальної функції вказівних займенників. О. А. Лап-